

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 22 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2023

İlk Dönem Tefsir Birikimini Geleceğe Aktaran Özgün Bir Kaynak Olarak Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ının Önemi: Ebû Muâz en-Nahvî Örneği

Al-Maturidi's Ta'wilat al-Qur'an as an Original Source Transmitting the Vast Exegetical Knowledge of the Early Period to the Future: The Example of Abu Muadh al-Nahwi

Şükrü MADEN

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Karabük Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir

Karabük, Türkiye

Karabük University, Department of Basic Islamic Sciences, Tafsir

Karabük, Türkiye

sukrumaden@karabuk.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7165-6299>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 16.07.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 07.11.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2023

Atıf | Cite As

Maden, Şükrü. "İlk Dönem Tefsir Birikimini Geleceğe Aktaran Özgün Bir Kaynak Olarak Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ının Önemi: Ebû Muâz en-Nahvî Örneği". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 589-607. <https://doi.org/10.14395/hid.1328158>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim:

ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints:

ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Al-Maturidi's Ta'wilat al-Qur'an as an Original Source Transmitting the Vast Exegetical Knowledge of the Early Period to the Future: The Example of Abu Muadh al-Nahwi

Abstract

Although al-Maturidi's work called *Ta'wilat al-Qur'an* has been distinguished as a commentary based on the *diraya* (opinion) method, it contains a significant amount of exegetical knowledge of the first three centuries of Hijra. Moreover, a part of this exegetical acquis, which also forms al-Maturidi's reference sources, is original when compared to the sources of the commentaries such as al-Tabari and Ibn Abi Hatim. Some of the exegetical knowledge transmitted by him are not found in other sources. As a matter of fact, a comparative analysis of *Ta'wilat al-Qur'an* with the commentaries of the same period and before enables one to determine its original sources. This may be attributed to the fact that the scholarly culture in the Transoxiana region and the works in circulation there differ in certain points from the scientific milieu in the principal science centers such as Baghdad, Basra, and Kufa. For instance, Abu Muadh al-Nahwi (d. 211/826) is one of the scholars whose views are cited in *Ta'wilat al-Qur'an*. Hailing from Merv, he is known as a mufassir, linguist, reciter, and narrator. Narrating from Abu Hanifa, Abdullah b. Mubarak and Ubaid b. Sulaiman, he is regarded among the trustworthy narrators. As we determine, around 140 views of Abu Muadh in the fields of tafsir and recitation (*qiraat*) have survived in various sources, mostly exegetical works. However, half of his views are not included in any other work than *Ta'wilat al-Qur'an*. Thus, it attains a unique position in ascertaining the exegetical knowledge of the first three centuries of Hijra. Abu Muadh's statements cited in *Ta'wilat* are mainly related to linguistic tafsir and recitation. This confirms the information about the existence of Abu Muadh's works, *Ma'ani al-Qur'an*, which Ibn al-Nadim states that he authored, and *Kitab al-Qiraat*, which Katib Chalabi mentions as his book. However, according to our findings, these books have not survived to the present day.

As we examine the statements of Abu Muadh in *Ta'wilat* in detail, it is seen that aspects such as the meanings of some words as used in Arabic, their roots, patterns, and grammatical features are at the forefront. The meanings assigned to the words of the Qur'an are proved by Arabic sayings and Qur'anic verses. Abu Muadh touches upon the *sahih* (authentic) and *shadh* recitations and explains the differences in meaning arising from the difference in recitation. Among the opinions cited by al-Maturidi from Abu Muadh, his objections to Muqatil b. Suleiman draw attention. In the said objections, Abu Muadh criticizes Muqatil for not having theological sensitivity and not observing the context. One of the remarkable points here is that some of the issues that Abu Muadh criticizes do not appear in Muqatil's exegesis, which is available today. This, on the one hand, brings up different versions of Muqatil's commentary, and on the other hand, increases the value of the narration (*riwaya*) content of *Ta'wilat al-Qur'an*. In addition, in the references of al-Maturidi, it is seen that Abu Muadh also cites the views of the first-era mufassirs such as Mujahid, Muqatil b. Suleiman, and Kisai.

In the final analysis, the fact that al-Maturidi makes numerous references to Abu Muadh may be considered a proof of that he was accepted as a respected linguist, mufassir, and reciter whose works had been widely read in the geography of Transoxiana. The fact that Abu Muadh's views cited by al-Maturidi are not found in the sources before and after al-Maturidi strengthens the possibility of that al-Maturidi saw the works of Abu Muadh personally. It may also be seen as an indication that the narration aspect of *Ta'wilat al-Qur'an* is neglected by the later exegetical literature.

Keywords: Tafsir, Recitation (*Qiraat*), *Ma'an al-Qur'an*, al-Maturidi, *Ta'wilat al-Qur'an*, *Abu Muadh al-Nahwi*.

İlk Dönem Tefsir Birikimini Geleceğe Aktaran Özgün Bir Kaynak Olarak Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ının Önemi: Ebû Muâz en-Nahvî Örneği

Öz

Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eseri, dirayet ağırlıklı bir tefsir olarak temayüz etmesine rağmen hicri ilk üç asırda telif edilen tefsirlerden önemli miktarda görüş ve düşünce ihtiva eder. Mâtürîdî'nin aynı zamanda başvuru kaynakları olan bu müktesebatin bir kısmı, Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi tefsirlerin kaynakları ile mukayese edildiğinde onlardan daha özgün olmaktadır. Onun naklettiği bazı tefsir bilgileri başka kaynaklarda yer almaz. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın kendisiyle aynı dönemdeki ve kendisinden önceki tefsirlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi tefsirin özgün kaynaklarının tespitine imkân sağlamaktadır. Bu durum Mâverâünnehir bölgesindeki ilmi gelenek ve orada tedavülde olan eserlerin, dönemin Bağdat, Basra ve Kûfe gibi önemli ilim merkezlerindeki ilmi ortamdan belli noktalarda farklılaşmasına bağlanabilir.

Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da çok sayıda görüşü nakledilen âlimlerden biri Ebû Muâz en-Nahvî'dir (öl. 211/826). Kendisi Merv'li olup müfessir, dilci, kârî ve râvî olarak tanınmaktadır. Ebû Hanîfe, Abdullâh b. Mübârek ve Ubeyd b. Süleymân'dan rivayette bulunmuş ve sika raviler arasında zikredilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Muâz'ın tefsir ve kıraat alanında 140 civarındaki görüşü, -çoğu tefsir eseri olmak üzere- çeşitli kaynaklarda günümüze ulaşmıştır. Bunların yarısı sadece *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da yer almaktadır. Bu da Mâtürîdî'nin tefsirini ilk üç asrın tefsir malumatının tespitinde özel bir konuma yerleştirmektedir. Bu münasebetle çalışmamızda Ebû

Muâz'ın, Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ında nakledilen tefsir ve kıraatle ilgili görüşleri incelenmiştir. Çalışmada *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın ilk üç asrın tefsir birikiminin geleceğe aktarımına katkısı vurgulanarak hem Mâtürîdî hem de Ebû Muâz özelinde tefsir tarihi araştırmalarına katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Ebû Muâz'a *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da nispet edilen görüşler henüz müstakil bir araştırmaya konu olmamıştır. Nitel bir araştırma olan bu makalede dokümantasyon analizi yöntemi takip edilmekte, ilgili eserler tasvirî bir yöntemle karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

Ebû Muâz'ın *Te'vilât*'ta nakledilen beyanları ekseriyetle dilbilimsel tefsir ve kıraatle ilgilidir. Bu durum onun günümüze ulaşmayan *Meâni'l-Kur'ân* ve *Kitâbü'l-Kırâât* adlı eserlerinin varlığına dair bilgileri de teyit etmektedir. Zira İbnü'n-Nedîm onun bir *Meâni'l-Kur'ân* telif ettiğini belirtirken, Kâtib Çelebi de *Kitâbü'l-Kırâât* isimli bir eserden bahsetmiştir. Ne var ki bugünkü tespitlerimize göre bu eserler elimizde mevcut değildir.

Ebû Muâz'ın Mâtürîdî tarafından *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da yer verilen açıklamalarına ayrıntılı olarak bakıldığında bazı sözcüklerin manaları, morfolojik yapıları; cümle içerisinde kazandıkları sözdizimsel özellikleri gibi hususların ön planda olduğu görülür. Ayrıca bu açıklamalar, şiir, Arapların genel kullanımları ve bir diğer âyet ile delillendirilmiştir. Ebû Muâz, sahih ve şaz kıraatlere değinmiş, kıraat farkından kaynaklanan anlam farklılıklarını izah etmiştir. Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan naklettiği görüşler içinde Mukâtil b. Süleymân'a yöneltilen itirazlar da dikkat çeker. Ebû Muâz, ilgili açıklamalarında Mukâtil'e kabir azabının delillendirilmesi noktasında Cehmiyye'nin iddialarına karşı dakik olmama ve bağlama riayet etmeme gibi eleştiriler yöneltmiştir. Burada dikkat çeken noktalardan birisi ise Ebû Muâz'ın eleştirdiği bazı hususların Mukâtil'in bugün elimizdeki tefsirinde yer almıyor oluşudur. Bu ise bir taraftan Mukâtil'in tefsirinin farklı versiyonlarını gündeme getirmekte bir taraftan da *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın rivayet içeriğinin değerini artırmaktadır. Yine Mâtürîdî'nin atıflarında Ebû Muâz'ın Mücâhid, Mukâtil ve Kisâi gibi ilk dönem müfessirlerinin görüşlerini de naklettiği görülmektedir.

Son tahlilde Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'a çok sayıda atıf yapması onun Mâverâünnehir coğrafyasında eserleri okunup görüşlerine itibar edilen bir dil, tefsir ve kıraat âlimi olarak kabul edildiğine dayanak kabul edilebilir. Ebû Muâz'ın Mâtürîdî tarafından yer verilen görüşlerine Mâtürîdî öncesi ve sonrası kaynaklarda rastlanmaması ise Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'ın eserlerini bizzat görme ihtimalini kuvvetlendirdiği gibi *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın bu özgün rivayet yönünün sonraki dönem tefsir literatüründe ihmal edildiğinin göstergelerinden sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kıraat, *Meâni'l-Kur'ân*, Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Ebu Muaz en-Nahvi.

Giriş

Hicrî ikinci ve üçüncü asırla birlikte tefsir ilminin ilk eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha ziyade rivayet ve dilbilim temelli olan bu eserler içinde Zeyd b. Ali (öl. 122/740), Ali b. Ebî Talha (öl. 143/760), Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 209/824), Abdürrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/827), Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) ve Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) ve İbn Kuteybe (öl. 276/889) gibi isimlerin telifleri sayılabilir.¹ Ne var ki bu dönem tefsirlerinin bir kısmı bugün elimizde mevcut değildir. Örneğin İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995), Ebû Muâz en-Nahvî'nin (öl. 211/826) bir *Meâni'l-Kur'ân* telif ettiğini belirtir² ki, bu eser bugünkü tespitlerimize göre günümüze ulaşmamıştır. Üstelik onun bugün elimizde olmayan tek eseri bu değildir: Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657) de onun *Kitâbü'l-Kırâât* adında bir eserden bahsetmektedir.³ Ebû Muâz'a -makalenin ileriki kısımlarında detayları belirtileceği üzere- bazı tefsir, kıraat ve lügat eserlerinde dilbilimsel tefsir ve kıraat kapsamına giren görüşler nispet edilmesi ise ilk bakışta bu eserlerin varlığını teyit eder gibidir.

Ebû Muâz hakkında iki makale çalışması yapılmıştır. Bunlardan birincisi Naîm Selâm el-Bedrî, diğeri ise Adnân Kahtân Abdullâh tarafından kaleme alınmıştır. el-Bedrî makalesinde Ebû Muâz'ın tefsir ve kıraatle ilgili 28 görüşüne ulaşabildiğini belirtip onları incelemiş, Abdullâh da

¹ Bu dönemin tefsir faaliyetlerinin kısa bir değerlendirmesi için bk. Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 29-35.

² Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 117.

³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn* (Beyrut: Dârü İhyâit-Türâsî'l-Arabî, ts.), 2/1449.

onun tefsirle ilgili beş tane görüşünü sarf ilmi açısından tahlil etmiştir.⁴ Ancak bizim tespitlerimize göre Ebû Muâz'ın sadece tefsir ve kıraat alanında 140 civarında açıklaması günümüze ulaşmıştır. En dikkat çekici olanı ise bunların yarısının sadece Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ında bulunuyor olmasıdır. Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan naklettiği bu görüşler el-Bedrî ve Abdullâh'ın bahsi geçen makalelerinde ihmal edilmiş, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* bir kaynak olarak dikkate alınmamıştır.

Taberî (öl. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) gibi ilk üç asrın tefsir birikimini geniş bir şekilde içeren rivayet ağırlıklı tefsirler ile kendilerinden önceki Meâni'l-Kur'ân müelliflerinden sıklıkla alıntılar yapan Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/ 923), Ebû Ca'fer en-Nehhâs (öl. 338/950) ve Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) gibi dilcilerin eserlerinde de bu bilgilere rastlanmaz. Bu ise Mâtürîdî'nin tefsirinin kendisinden önceki tefsir kültürünün sonraki nesillere aktarılması noktasında önem arz ettiğini gösteren bir durumdur. Bu münasebetle makalemizde Ebû Muâz'ın, Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ında nakledilen tefsir görüşleri incelenecektir.

Ebû Muâz en-Nahvî'nin, Mâtürîdî'nin kaynaklarından biri olduğu daha önceki çalışmalarda da belirtilen bir durumdur.⁵ Ancak onun *Te'vilât*'taki tefsir görüşleri daha önce ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Mâtürîdî'nin, Ebû Muâz'ın diğer kaynaklarda yer almayan görüşlerini nakletmesi, onun eserlerini bizzat görme ihtimalinin yüksek olduğunu gösteren bir durumdur. Ya da Mâtürîdî'nin bu eserdeki görüşleri nakleden hususî bir kaynağı olmalıdır. Bu ise bir taraftan *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'a ilk üç asrın tefsirini ihtiva etme/nakletme noktasında özgün bir konum sağlamakta, ancak bir taraftan da *Te'vilât*'ın genel tefsir literatürünce ihmal edildiğini göstermektedir. Zira Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan naklettiği görüşler Mâtürîdî sonrası kaynaklarda yer almamaktadır.⁶ Ayrıca bu durum Mâtürîdî'nin yaşadığı Mâverâünnehir bölgesinde farklı eserlerin tedavülde olduğu intibainı uyandırmaktadır. Bu haseple *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın ilk üç asrın tefsir birikiminin geleceğe aktarımındaki rolünün belirginleştirilmesi, tefsir tarihi araştırmalarına katkı sağlayacaktır.

Makalede öncelikle mevcut akademik çalışmaların verilerinden yararlanılarak *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın rivayet yönüne değinilecektir. Ardından Ebû Muâz en-Nahvî'nin hayatı ve ilmi kişiliğine dair bazı tespitler yapılmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da Ebû Muâz'a nispet edilen bilgiler; dilbilimsel tefsir kapsamındaki beyanları, Mukâtil b. Süleymân'a itirazları, tefsir rivayetleri ve kıraat ihtilaflarına dair açıklamaları çerçevesinde incelenecektir.

⁴ Bk. Naîm Selmân el-Bedrî, "Ebû Muâz en-Nahvî (v. 211 h.): Ahbâruhü ve Ârâuhü", *Lark li'l-Felsefeti ve'l-Lisâniyyâti ve'l-Ulûmi'l-İctimâiyyeti* 1/12 (2013), 79-109; Adnân Kahtân Abdullâh, "Cühûdü 'Ebî Muâz en-Nahvî' es-Sarfiyye: Dirâse fî Dav'î'd-Dirâsâti'l-Lisâniyyeti'l-Hadîse", *Mecelletü Âdâbi'l-Ferâhîdi* 11/38 (2019), 41-59.

⁵ Özdeş, onun görüşlerine daha ziyade kıraat ihtilaflarından bahsedilen kısımlarda yer verildiğini ve kendisinin meşhur bir dilci olduğunu belirtmiş (Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehlî's-Sünne Adlı Eserinin Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 45); İmamoğlu ise onu Mâtürîdî'nin dilbilim kaynakları arasında saymıştır (Bk. M. Ragıp İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 25-29). Mertoğlu da Mâtürîdî'nin tefsirinde Ebû Muâz'a çok sayıda atıf olduğunu ifade etmektedir (M. Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleymân ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 210).

⁶ Makalenin ilerleyen kısımlarında bahsedileceği üzere Ebû Muâz'ın bazı tefsir görüşleri Mâtürîdî sonrası pek çok müfessir tarafından iktibas edilmiştir. Ancak bunlar arasında Ebû Muâz'ın, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da yer verilen beyanları bulunmamaktadır. Bu da göstermektedir ki bu müfessirler Mâtürîdî'nin tefsiri dışındaki kaynaklardan bu bilgileri almışlardır.

1. Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Rivayet Yönü

Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ı hâkim yöntemi ve içeriği itibariyle dirayet ağırlıklı tefsirler kategorisine dahil edilir.⁷ Bununla birlikte Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın hadisleri, sahâbe ve tâbiîn kavillerini ve ilk dönem tefsir, lügat, kıraat, fıkıh ve kelâm bilgilerinin görüşlerini de içerdiği görülür.⁸ Bu tür bilgilerin bu tefsirde önemli bir yekun oluşturması ise esere geçmiş birikimi hâvî bir kaynak olma niteliği kazandırmaktadır.⁹ Esasında Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsiru'l-Kur'ân'ı'l-Azîm*'i gibi kapsamlı rivayet tefsirleri ilk üç asırdaki tefsir kültürünü önemli ölçüde günümüze aktarmışlardır. Ancak aynı fonksiyonun Mâtürîdî tarafından da yerine getirildiği görülür. Nitekim Mâtürîdî -sened zikretmese- de önemli miktarda ilk dönem tefsir bilgisini geleceğe intikal ettirmiştir.¹⁰

Mâtürîdî kendisine ulaşan hadislerden sahih kabul ettiklerini tefsirinde kullanmış, bazen de eğer böyle bir rivayet sabitse diye kayıt koyarak yorumuna ilgili rivayeti delil kabul etmiştir. Yer yer hadislerin metin tenkidini yapmış, bazı hadisleri Kur'ân bütünlüğü ve dinin temel esaslarıyla uzlaşmadığı için delil olarak kullanmamıştır.¹¹ Bazen de insanlar arasında yaygınlık kazandığından dolayı rivayet etme ihtiyacı duyulmayan haberler şeklinde tanımladığı nakilleri “amelî mütevâtir” şeklinde ifade etmiş ve bunları delil kabul etmiştir.¹² Mâtürîdî'nin tefsirinde sahâbe ve tâbiîn açıklamalarının da bolca yer aldığı görülür.¹³ Bununla birlikte o, bazı rivayetleri Kur'ân'a, dinin temel esaslarına ve temel aklî ilkelere uygun olmadığını beyan ederek reddedebilmektedir.¹⁴ Te'vilât'ta sahâbe, tâbiîn ve bazı kıraat âlimlerinden gelen farklı kıraatlara de yer verilmiştir.¹⁵ Mâtürîdî, nüzul sebeplerine dair rivayetlerden de yararlanmakla birlikte bunlara karşı daha seçici davranmış, bazı rivayetleri âyetin nassı ile örtüşmemesi, Peygamber ve sahâbe tasavvuruna, tarihi gerçeklere, siyaka ve dile aykırılık gibi gerekçelerle kabul etmemiştir.¹⁶ Farklı inanç ve kültürlerle ev sahipliği yapan bir bölgede yetişen müellifin bu durumu eserine de yansımıştır. Zira Te'vilât'ta Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Sâbiîlik,

⁷ Bekir Topaloğlu, “Te'vilâtü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/32. Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın metodolojisine dair genel bir değerlendirme için bk. Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, 56-70.

⁸ Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın kaynakları hakkında bk. İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, 23-30; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, 42-55.

⁹ Ali Karataş - Mürsel Ethem, “Tefsir ve Tefsir Tarihi Açısından Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri”, *Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları* (Bishkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019), 747.

¹⁰ Tefsirde kendisinden görüş nakledilen bilgilerden bir kısmının listesi için bk. Melikşah Sezen, *İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Etkisi* (İstanbul: Kökler Yayınları, 2018), 26-28.

¹¹ Bk. A. M. Ahmad Galli, “Mâtürîdî'nin Tefsirinin Bazı Yönleri”, çev. Hanifi Özcan, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 469; İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, 23; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, 139; Nuri Tuğlu, “İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Rivayet İlimleri Açısından Bazı Özellikleri”, *Araştırmalar - İnsan Bilimleri Araştırmaları*- 3/5-6 (2001), 118-129.

¹² Mustafa Maden - Burhan Baltacı, “Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Yer Alan Rivâyetlerin Yapısal Özellikleri (Fatiha Tefsiri Örneği)”, *Bir Müfessir Olarak İmam Mâtürîdî*, ed. Ali Karataş vd. (İstanbul: Kitâbi Yayınevi, 2022), 293.

¹³ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, 23-24.

¹⁴ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, 140-141; Veysel Gengil, “Mâtürîdî'nin Siyer'e Dair Kritik Ettiği Bazı Rivâyetler”, *Akademik Siyer Dergisi* 1/1 (2020), 66-67, 69, 72-73, 75, 81-82; Ahmet Abay, “Te'vilâtü'l-Kur'ân Bağlamında Mâtürîdî'nin Benimsemediği Rivayet ve Görüşlere Yaklaşımı”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 464-467; Davut Şahin, “Mâtürîdî'nin İbn Abbas Rivâyetlerine Yaklaşımı”, *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi* 8 (2022), 111.

¹⁵ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, 25, 40-46; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, 153-154.

¹⁶ Bu hususta detaylı bir inceleme için bk. Mustafa Cihad Bakkal, “Mâtürîdî'nin Nüzûl Sebebi Rivâyetlerini Değerlendirmesi - Reddettiği Rivâyetler-”, *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, ed. Hatice K. Arpağuş - Mehmet Ümit - Bilal Kir (İstanbul: Ümraniye Belediyesi, 2019), 235-254.

Dehriyye, Maniheizm, Brahmanizm, Seneviyye gibi birçok din ve inanç ve ayrıca Mu'tezile, Hâricilik, Cehmiyye, Bâtıniyye gibi birçok kelamî oluşum ile ilgili bilgiler mevcuttur.¹⁷

Te'vilât'ta Arap dili alanında öne çıkan birçok müellifin görüşlerine yer verilmiştir. Özellikle ilk üç asırda yaşamış Kisâî (öl. 189/804), Ferrâ, Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû Muâz en-Nahvî, Kâsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe gibi müelliflerin görüşleri tefsirde önemli bir yere sahiptir.¹⁸ Nitekim tefsiri önemli kılan hususların bir kısmı da burada ortaya çıkar. Örneğin Ebû Avsece'nin (öl.?) görüşleri yalnızca bu tefsirde yer alır.¹⁹

Mâtürîdî'nin kullandığı kaynakların özgünlüğüne dair örnekler çoğaltılabilir. Söz gelimi mu'tezilî Ebû Bekir el-Esamm'ın (öl. 200/816) bazı görüşleri sadece *Te'vilâtü'l-Kur'ân* kanalıyla günümüze ulaşmıştır.²⁰ Aynı şekilde Mâtürîdî, Hz. Hafsa'ya (öl. 45/665) nispet edilen kıraat vecihlerine tefsir ve kıraat literatürü içinde en fazla yer veren müfessirdir.²¹ İlk dönem dilbilim, tefsir ve kıraat âlimlerinden Ebû Muâz'ın pek çok görüşü de sadece bu tefsir kanalıyla günümüze ulaşmıştır.

2. Ebû Muâz en-Nahvî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Tabakât kitaplarında Ebû Muâz hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu durum, Ebû Muâz'ın Bağdat, Basra ve Kûfe gibi o dönemin ilim merkezlerine uzak bir şehir olan Merv'de yaşamış²² olmasından ileri gelir.²³

Tam ismi Ebû Muâz el-Fadl b. Hâlid en-Nahvî el-Mervezî olarak kaydedilmiştir.²⁴ Ebû Hanîfe'den (öl. 150/767) nakilde bulunması²⁵ sebebiyle hicrî ikinci asrın ilk yarısında doğmuş olmalıdır. Babasının "en-Nahvî" nisbesiyle anılmasından dolayı ilim ehli bir âile içinde dünyaya geldiği söylenebilir.²⁶ Bâhile kabilesinin mevlâsıdır.²⁷ Vefat ettiği yıl 211/826 yılıdır.²⁸

Ebû Muâz'ın tefsir, dilbilim, kıraat ve hadis/rivayet ilimlerinde öne çıktığı anlaşılmaktadır:

Ebû Muâz'ın günümüze ulaşan görüşleri çoğunlukla Kur'ân'ın tefsir ve kıraatiyle ilgilidir. Görebildiğimiz kadarıyla onun bu konudaki 140 civarında görüşü kaynaklarda yer almıştır.

¹⁷ Karataş - Ethem, "Tefsir ve Tefsir Tarihi Açısından Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri", 740-741; Sezen, *İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Etkisi*, 32.

¹⁸ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, 25-29; Özdeş, *İmâm Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtım*, 43-46.

¹⁹ Bk. Şükrü Maden, "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ânındaki Meçhul Kaynağı Ebû Avsece ve Dilbilimsel Tefsire Dair Açıklamaları Üzerine Bir İnceleme", *Dergîbant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2019), 414-433.

²⁰ Bk. Ali Karataş, "Ehl-i Sünnetin Kur'ân Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2016), 185-187.

²¹ Nesrişah Saylan, "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 401-402.

²² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 9/383; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 420.

²³ el-Bedrî, "Ebû Muâz en-Nahvî", 80.

²⁴ Abdülkerim es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1988), 13/49; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2177; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/10; el-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/32; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn* (Beirut: Müessesetu Nüveyhizî's-Sekafiyye, 1983), 420. Ebû Muâz'ın hayatı ve eserleri hakkında ayrıca bk. el-Bedrî, "Ebû Muâz en-Nahvî", 79-81; Abdullâh, "Cühûdü 'Ebî Muâz en-Nahvî es-Sarfîyye", 43-44.

²⁵ Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 3/395.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952), 3/363. Ayrıca bk. el-Bedrî, "Ebû Muâz en-Nahvî", 80.

²⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/49; Yâkût, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 5/2177; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (Beirut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2000), 24/28; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vüât* (y.y., Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1965), 2/245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/32; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 420; el-Bağdâdî İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn* (Beirut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1951-1955), 1/818. Bâhile kabilesi hakkında bk. Zafer Karatay, "Bâhile (Benî Bâhile)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/483.

²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/49; Yâkût, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 5/2177; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 24/28; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/10; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vüât*, 2/245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/32.

Bunların yarısı sadece Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ında²⁹ bulunurken geri kalanına Taberî,³⁰ İbn Hâleveyh (öl. 370/980),³¹ Ezherî (öl. 370/980),³² Sa'lebî (öl. 427/1035),³³ Vâhidî (öl. 468/1076),³⁴ Mâverdî (öl. 450/1058),³⁵ Sem'ânî (öl. 489/1096),³⁶ Begavî (öl. 516/1122),³⁷ İbn Atıyye (öl. 541/1147),³⁸ Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210),³⁹ Kurtubî (öl. 671/1273),⁴⁰ Nizâmeddîn en-Neysâbü'rî, (öl. 730/1329)⁴¹ Ebû Hayyân (öl. 745/1344),⁴² Semîn el-Halebî (öl. 756/1355),⁴³ İbn Âdil (öl. VIII./XIV. yüzyıl),⁴⁴ Süyûtî (öl. 911/1505),⁴⁵ Şevkânî (öl. 1250/1834)⁴⁶ ve Âlûsî'nin (öl. 1270/1854)⁴⁷ eserlerinde rastlanır. Ezherî *Tezhîbü'l-Lüga*'da onun Kur'ân hakkında güzel bir kitabı olduğunu zikretmiştir.⁴⁸ Daha önce belirtildiği üzere İbnü'n-Nedîm de *el-Fihrist*'te ona *Kitâbü Meâni'l-Kur'ân* isimli bir eser nispet etmektedir.⁴⁹ Ancak, bugünkü tespitlerimize göre Ezherî ve İbnü'n-Nedîm'in bahsettiği bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte yukarıda ismi geçen müfessirlerin Ebû Muâz'dan naklettikleri görüşlerin Meâni'l-Kur'ân literatürünün genel muhtevası⁵⁰ ile uyumlu olmasının İbnü'n-Nedîm'i desteklediği söylenebilir. Mâtürîdî de Ebû Muâz'ı "sâhibü't-Tefsîr" olarak anarken⁵¹ kuvvetle muhtemel bu tefsire işaret etmiş olmalıdır.

²⁹ Ebû Muâz'ın Mâtürîdî tarafından nakledilen görüşlerinden çalışmanın ileriki kısmında bahsedilecektir.

³⁰ Örneğin bk. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân* (Kahire: Dâru Hecr, 2001), 8/241, 9/202, 17/321.

³¹ Örneğin bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasarun fi Şevâzî'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.) 28, 50, 51, 75, 84, 90, 91, 97, 105, 168, 170.

³² Örneğin bk. el-Ezherî, *Kitâbu Meâni'l-Kirâât* (y.y., Dârü'l-Meârif, 1991), 1/164, 2/157, 2/244; el-Ezherî, *Tezhîbü'l-Lüga* (Kahire: el-Muessesetu'l-Misriyyeti'l-'Amme), 1964, 2/270, 277; 3/188, 134, 245, 409; 5/48; 6/27; 8/360; 13/263. el-Bedrî, Ezherî'nin Ebû Muâz'ın kitabını bizzat görüp ondan alıntı yaptığını öngörmektedir. Bk. el-Bedrî, "Ebû Muâz en-Nahvî", 80.

³³ Örneğin bk. es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 1/111; 2/44, 94; 3/244; 5/141; 7/318.

³⁴ Örneğin bk. el-Vâhidî, *el-Vasîl fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/221; el-Vâhidî, et-*Tefsîru'l-Basîl* (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, ts.), 9/200, 12/223, 17/282.

³⁵ Örneğin bk. el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/361, 5/214.

³⁶ Örneğin bk. Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 4/248; 5/288, 479; 6/254.

³⁷ Örneğin bk. el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl* (Riyad: Dâru Taybe, 1409), 1/156, 2/141.

³⁸ Örneğin bk. İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz* (Doha: Vizâretü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007), 2/424.

³⁹ Örneğin bk. Fahreddîn er-Râzî, et-*Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 3/7, 4/146, 31/16.

⁴⁰ Örneğin bk. el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 19/12, 306; 22/49.

⁴¹ Örneğin bk. Nizâmüddîn en-Neysâbü'rî, *Tefsîru Garâibi'l-Kur'ân ve Reğâibi'l-Furkân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 2/282.

⁴² Örneğin bk. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/130, 660; 4/168; 5/474; 6/131; 7/63, 384.

⁴³ Örneğin bk. es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 3/509; 8/42, 88, 477.

⁴⁴ Örneğin bk. İbn Âdil ed-Dimeşkî, *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 6/80; 15/27, 322; 19/172; 20/106, 210, 215.

⁴⁵ Örneğin bk. Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr 1422/2002), 2/1226.

⁴⁶ Örneğin bk. eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Mansure: Dârü'l-Vefa, ts.), 1/783, 5/486.

⁴⁷ Örneğin bk. el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/90, 9/428.

⁴⁸ Ezherî, *Tezhîbü'l-Lüga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn - Muhammed Alî en-Neccâr, Kahire: el-Muessesetu'l-Misriyyeti'l-'Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, 1964, 1/25. Bu bilgiye sonraki dönem tabakat kitaplarında da rastlanmaktadır. Bk. Yâkût, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 5/2177; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 24/28; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vüât*, 2/245; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2/32; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 420.

⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 117. Ayrıca bk. Ali Bulut, "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 401; İsmail Aydın, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011), 49; İskender Şahin, "Tefsir İlminin Kaynakları Açısından İbn Nedîm'in el-Fihrist Adlı Eseri", *EKEV Akademi Dergisi* 20/67 (2016), 158.

⁵⁰ Meânî'l-Kur'ân türündeki eserlerin içeriğini büyük ölçüde Kur'ân kelimelerinin lügavî anlamları, sarf ve nahiv ilimlerinin kapsamına girebilecek açıklamalar ve kiraat farklılıkları gibi hususlar oluşturur. Bk. Havva Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 78-89; Özata, "Hz. Peygamber'den Modern Zamana Dilbilimsel Tefsir Faaliyetleri: Bir Dönemlendirme Modeli", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 457-458.

⁵¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd., mürâcaa: Bekir Topaloğlu, İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2007, 16/180.

Ebû Muâz'ın "en-Nahvî" nisbesiyle tanınması, dilbilim alanında uzman olduğunu göstermektedir. Ezherî *Tehzîbü'l-Lüga* isimli kapsamlı sözlüğünün kaynaklarından bahsederken Ebû Muâz'ı görüşlerine itimat ettiği üçüncü tabaka âlimlerden biri olarak belirtip⁵² ondan iktibasta bulunur.⁵³ Sem'ânî (öl. 562/1167) de onu dilciliği ile meşhur âlimler arasında zikretmiştir.⁵⁴ Aynı şekilde Mâtürîdî, iki yerde kendisini "en-Nahvî" nisbesiyle,⁵⁵ bir yerde de edebiyat âlimlerinden biri olarak anar.⁵⁶ İbnü'n-Nedîm'in ona isnad ettiği *Meâni'l-Kur'ân* adlı eser de isminin ihsas ettirdiğine göre dilbilimsel esaslı bir tefsir olmalıdır.

Ebû Muâz'ın öne çıkan başka bir yönü kiraat âlimi olmasıdır.⁵⁷ Daha önce de bahsi geçtiği üzere Kâtip Çelebi, kendisinin *Kitâbü'l-Kirâât* adında bir eserinin olduğu bilgisini vermektedir.⁵⁸ Hattâbî (öl. 338/998) de *Garîbü'l-Hadîs* isimli eserinin kaynaklarından bahsederken onu ve eserini *Kitâbü Ebî Muâz Sâhibi'l-Kirâât* olarak zikretmektedir.⁵⁹ Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Tefsir ve kiraat âlimlerinin, Ebû Muâz'dan çok sayıda kiraat bilgisini nakletmesi, onun bu yönünü teyit etmektedir.⁶⁰ Bazı kiraat kaynaklarında onun Ebû Amr (öl. 154/771) ve Nâfi'e (öl. 169/785) dayanan bazı kiraatleri Hârice b. Mus'ab'dan (öl. 168/785) rivayet ettiği;⁶¹ ondan da Muhammed b. Hârûn en-Neysâbüri (öl.?), Muhammed b. Abdilhakem (öl.?) ve el-Leys b. Mukâtil b. el-Leys el-Horasânî'nin (öl.?) kiraat naklinde bulunduğu görülmektedir.⁶²

Ebû Muâz bir râvî/muhaddis olarak da tanınmaktadır.⁶³ Ebû Hanîfe,⁶⁴ Abdullâh b. Mübârek (öl. 181/797) ve Ubeyd b. Süleymân el-Bâhilî'den (öl.?) rivayette bulunmuştur.⁶⁵ İbn Hibbân (öl. 354/965) onu sika raviler arasında zikretmiştir.⁶⁶

3. Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Ebû Muâz en-Nahvî'ye Nispet Edilen Tefsir Bilgileri

Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Ebu Muâz en-Nahvî'ye nispet edilen tefsir bilgileri; dilbilimsel tefsir, Mukâtil b. Süleyman'a itirazları, tefsir rivayetleri ve kiraat farklarına dair açıklamaları şeklinde tasnif edilebilir.

⁵² Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, 1/25. Ayrıca bk. el-Bedrî, "Ebû Muâz en-Nahvî", 80.

⁵³ Örneğin bk. Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, 2/270, 277; 3/134; 5/137; 15/487.

⁵⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/49.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/304, 11/21.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/414.

⁵⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/622.

⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1449; Ayrıca bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, 2/622; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1/818; Mustafa Sağlam, "Keşfü'z-Zunûn'da Kiraat Kaynakları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinin Keşfi Kâtip Çelebi'yi Anlamak*, ed. Siddik Korkmaz v.dğr. (İstanbul: Hiper Yayın, 2021), 586.

⁵⁹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî el-Büstî, *Garîbü'l-Hadîs*, thk. Abdülkerim İbrâhim Azbâvî (Mekke: Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, 2001), 1/49-50.

⁶⁰ Örneğin bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/231, 10/36, 11/70, 14/235; İbn Hâleveyh, *Muhtasarun fi Şevâzî'l-Kur'ân*, 28, 50, 51; Ezherî, *Meâni'l-Kirâât*, 1/164, 2/157, 2/244; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 7/318; İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, 2/424; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, 19/306; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 7/16; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 8/85, 477.

⁶¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü Kirââti's-Seb'* (Kâhire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, ts.), 100, 101; Ezherî, *Meâni'l-Kirâât*, 1/105; el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-Kirâât* (Kâhire: Dâru Semâ li'l-Kitâb, 2014/1435), 1/428, 2/1046, 1086, 1249, 1279; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/243, 2/10.

⁶² Ezherî, *Meâni'l-Kirâât*, 1/105; Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-Kirâât*, 1/428; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/10, 34, 141, 239.

⁶³ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1/818.

⁶⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/395.

⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, 9/383; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/61; Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1983), 8/428-429, 9/232; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/49; Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 5/2177; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 24/28; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vüât*, 2/245; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2/32; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 420; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1/818. Ebû Muâz'ın kendisinden rivayette bulunduğu râviler ve ondan rivayette bulunanlar hakkında daha geniş bilgi için bk. <http://hadith.islam-db.com/narrators/26475/%D9%81%D8%B6%D9%84-%D8%A8%D9%86-%D8%AE%D8%A7%D9%84%D8%AF>, Erişim 15 Haziran 2023; <https://tarajm.com/people/97764> Erişim 15 Haziran 2023.

⁶⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/5. Ayrıca bk. Yâkût, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 5/2177; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 24/28; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vüât*, 2/245; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2/32; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 420.

3.1. Dilbilimsel Tefsire Dair Açıklamalar

Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'a nispet ettiği tefsir bilgilerinin ekseriyeti Kur'ân'ın dilbilimsel izahlarından oluşur. Ebû Muâz söz konusu açıklamalarda kelimelerin anlamları, sîgaları, kökleri ve sözdizimindeki görevleri gibi hususları beyan edip izahlarını Kur'ân âyetleri ve Arap kavilleri ile delillendirmiş, kıraat farklılıklarının manaya tesirlerini göstermiştir:

Ebû Muâz beyan edilmesine ihtiyaç duyduğu bazı kelimelerin dilde hangi manada kullanıldıklarından bahsetmiştir. Örneğin Bedir savaşında Resûlullâh ve ashâbının tam olarak hakimiyeti sağlamadıkları halde bir kısım müşrik savaşçıyı esir almalarını eleştiren âyetteki⁶⁷ *يُنْخِن* kelimesinin “boyun eğdirmek”,⁶⁸ inkarcıların cehennemde görecekleri azabın bir çeşidinden bahseden âyetteki⁶⁹ *مَقَامِعٍ مِنْ حَدِيدٍ* ifadesinin “demirden sopalar”,⁷⁰ Allah'ın insanlara din konusunda bir zorluk yüklediğini anlatan âyetteki⁷¹ *حَرَجٍ* sözcüğünün “her tarafını diken sarmış ağaç”,⁷² Mısır'dan çıkmak için harekete geçen Hz. Musa ve kavmine karşı Firavun'un kendi ordusunun durumuyla övündüğünü anlatan âyetteki⁷³ *حَاذِرُونَ* kelimesinin “silahları tam kimseler”⁷⁴ bazı kavimlerin yaptıkları kötülükler sebebiyle dünyadayken cezalandırıldıklarından bahseden âyetteki⁷⁵ *حَاصِبٍ* sözcüğünün “içinde küçük çakıl taşları bulunan rüzgar”,⁷⁶ cennet nimetlerinin anlatıldığı bir âyetteki⁷⁷ *طَلْحٍ* kelimesinin “dalları çok olan büyük bir ağaç”,⁷⁸ Allah'ın bitkileri yeşil olarak bitirip sonra da onu kapkara hale getirdiğini anlatan âyetteki⁷⁹ *أَخْوَى* sözcüğünün “çok siyah/kapkara”⁸⁰ anlamına geldiğini açıklamıştır.

Mâtürîdî'nin alıntılarına bakılırsa Ebû Muâz'ın kelimelerin Arap dilindeki farklı okunuşları, zaman sîgaları, mastarları, mezîd formları, tekil veya çoğul halleri gibi sarf bilgilerine de sıklıkla yer verdiği görülmektedir. Örneğin Mâtürîdî, Ebû Muâz'ın Neml sûresinin 62. âyetindeki *خُلَفَاءَ* kelimesine verdiği anlama göre âyetteki *الْأَرْضِ خُلَفَاءَ* ifadesini “yeryüzünde kendilerinden önceki ümmetlerden sonra gelen kimseler” olarak yorumlamıştır. Zira Ebû Muâz, *خُلَفَاءَ* kelimesinin tekilinin *خَلِيفٍ* olduğunu, *خَلِيفٍ*'in de *خَالَفٍ*'ten geldiğini, *خَالَفٍ* kelimesinin tekilinin ise *خَلِيفَةٍ* olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Bu konuda bir başka örnek ise Firavun ve taraftarları eğer Allah'a karşı yalan uydururlarsa Allah'ın onları cezalandıracağından bahseden âyetle⁸² ilgilidir. Ebû Muâz, âyetteki *يُسْجِتُ* fiilinin tef'îl bâbından *سَخَّتْ* şeklinde de kullanıldığını söylemiştir.⁸³ Yine Ebû Muâz, Allah'ın Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem'i yaşamaya elverişli bir mekâna sığındırdığını anlatan âyette⁸⁴ “yüksek yer” anlamına gelen *رَبْوَةٌ* kelimesinin Arap dilinde *رَبْوَةٌ - رَبْوَةٌ - رَبْوَةٌ - رَبَاوَةٌ*

⁶⁷ el-Enfâl 8/67.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/264.

⁶⁹ el-Hac 22/21.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/359.

⁷¹ el-Hac 22/78.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/420.

⁷³ eş-Suarâ 26/56.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/300.

⁷⁵ el-Ankebût 29/40.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/122.

⁷⁷ el-Vâkıa 56/29.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14/302.

⁷⁹ el-A'lâ 87/5.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/29. Mâtürîdî'nin bazı kelimelerin lügat bilgisine dair Ebû Muâz'dan diğer nakilleri için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/381, 419; 9/28; 10/11, 265, 322; 11/53, 69, 451; 14/324.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/402.

⁸² Tâhâ 20/61.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/209. Ebû Muâz'ın âyetlerdeki bazı kelimelerin sarf bilgisine dair diğer açıklamaları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/231, 414; 9/174; 10/21, 36, 275, 375; 11/116; 12/230; 14/234.

⁸⁴ el-Mü'minûn 23/50.

diye dört ayrı şekilde seslendirildiğini ifade etmiştir.⁸⁵ Müşriklerin Kur'ân-ı Kerîm'i eskilerin masalları olarak nitelediklerinden haber veren âyetteki⁸⁶ *أَسَاطِيرُ* sözcüğünün de müfredinin *أَسْطُورَة* olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

Ebû Muâz'ın bazı kelimelerin kök bilgisine de temas ettiği gözlemlenmektedir. Söz gelimi *وَرَاءَ* kelimesinin *تَوَارَيْتُ عَنْكَ* ifadesinden türetildiğini, ister önünden ister arkasından olsun gizlenen her şeyin *وَرَاءَ* diye isimlendirildiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Yine ona göre *كُتِبُوا* kelimesinin aslı *كُتِبُوا*'dur.⁸⁹

Ebû Muâz'ın İnşirah sûresinin 5. ve 6. âyetleriyle ilgili olarak yaptığı dilbilimsel açıklama marifene kullanıminin manaya tesirini göstermesi açısından dikkat çekicidir. *مَاتُورِدِي*, *فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا* *فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا* âyetlerinde kolaylığın (*يُسْرًا*) iki defa tekrarlandığını, buna rağmen ikincisinin de nekre olarak zikredilmiş olmasını iki farklı kolaylık olarak izah etmiş ve bu görüşünün ardından Ebû Muâz'ın konuyla ilgili açıklamalarını iktibas etmiştir:

Ebû Muâz şöyle dedi: Marife her tekrarlandığında aynı şeyi ifade ederken nekre ise birden fazla olmaya delalet eder. (Örneğin) *إِنَّ مَعَ الْأَمِيرِ غَلَامًا* *إِنَّ مَعَ الْأَمِيرِ غَلَامًا* denilir. Bu durumda emîr bir tane, beraberinde ise iki tane köle kastedilmiştir. *إِنَّ مَعَ الْأَمِيرِ الْغَلَامِ* *إِنَّ مَعَ الْأَمِيرِ الْغَلَامِ* denince ise emîr de köle de bir tanedir. *إِنَّ مَعَ أَمِيرٍ غَلَامًا* *إِنَّ مَعَ أَمِيرٍ غَلَامًا* denildiğinde de iki emîr, iki köle anlaşılır.⁹⁰

Ebû Muâz'ın bazı Kur'ân lafızları hakkında yaptığı dilbilimsel açıklamalar için Kur'ân-ı Kerîm ve Arap kavlından istişhâdda bulunduğu görülmektedir. Hatta Ebû Muâz'ın bu hususu oldukça önemseydiği söylenebilir. Zira Mâtürîdî'nin ondan iktibas ettiği bilgilerde bu duruma sıkça rastlanır. Örneğin Ebû Muâz, Hz. Nuh ve ona inananların gemiye doluşarak tufandan kurtulduklarını anlatan âyetteki⁹¹ *الْمَشْحُونِ* kelimesinin “dolu” manasına geldiğini ifade için Arap kelimelerinden *شَحْنَتُ السَّفِينَةِ فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا الدَّفْعُ* (Gemiye doldurdum, sadece sevk etmesi kaldı) ibaresini örnek getirmiştir.⁹² Mâtürîdî, Asr sûresinin ismini aldığı ilk âyetteki *الْعَصْرِ* kelimesinin anlamına dair zaman, gündüzün son vakti, gece ve gündüz gibi çeşitli görüşler nakletmiş ve son görüşü yani “gece ve gündüz” anlamını tercih etmiştir. Onun bu konuda dayandığı hususlardan biri de Ebû Muâz'ın bu kelimeyle ilgili olarak Arap kelimelerinden yaptığı nakil olmuştur. Ebû Muâz Arapların *لا أكلمك العصران* (Seninle gece ve gündüz konuşmayacağım) derken gece ve gündüzü kastettiklerini belirtmiştir.⁹³ Ebû Muâz'ın Arap kavliyle istişhâd ettiği bir başka örnek ise harf-i cer kullanımıyla ilgilidir. Ebû Muâz, Hz. Musa'ya dokuz mucizeyle beraber Firavun ve kavmine gitmesinin emredildiğinden bahseden âyetteki⁹⁴ *فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ* ifadesinde yer alan *فِي* harf-i cerrinin *مع* harf-i cerri anlamında kullanıldığını, bunun Arap dilinde çok sayıda örneğinin olduğunu belirtip Arapların *خرجت في أهل مرو إلى مكة* (Merv halkıyla birlikte Mekke'ye doğru yola çıktım) sözüyle istişhâd etmiştir.⁹⁵

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/34.

⁸⁶ el-Furkân 25/5.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/224.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/63.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/311. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/230.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17/257.

⁹¹ eş-Şuarâ 26/119.

⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/319.

⁹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17/317.

⁹⁴ en-Neml 27/12.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/363. Ebû Muâz'ın Arap kelimelerinden yaptığı diğer istişhâdları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/430, 9/232, 359; 10/263, 304; 11/39; 12/248.

Mâtürîdî, az da olsa Ebû Muâz'ın âyetlere dayalı istişhâdlarına yer vermiştir. Örneğin, الإباء kelimesinin “direnmek” anlamına geldiğini Allah'ın Hz. Adem'e secde etmeleri emrine meleklerin icabet edip sadece İblis'in direndiğini anlatan وَمَا أَمْرُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ إِلَّا إِلَيْسَ أَبِي 96 âyetini, kavl-i celilinde 97 وَمَا أَمْرُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ... بِأَلْتِي... mevsûlünün zikredilmiş olması hususunda da çoğul kelimelerde müfred müenneslerin kullanılabilceğini göstermek için âyetlerdeki قَالَتْ رُسُلُهُمْ 98, قَالَتْ الْأَعْرَابُ 99 ifadelerini delil getirmiştir. 100

Ebû Muâz'ın açıklamalarında Kıraat-Dilbilim-Tefsir ilişkisini görmek mümkündür. O, bazı kıraat farklarının manada değişiklikler meydana getirdiğine dikkat çekmiştir. Örneğin Mâtürîdî'nin naklettiği üzere Ebû Muâz, Hz. Musa'nın Sâmîrî'yi İsrâiloğulları arasından kovduğunun ve onun yaptığı buzağıdan heykeli de imha edeceğinin beyan edildiği âyetteki 101 لنحرقه fiilinin mansûb ve merfû olarak farklı kıraatlerine 102 göre ayrı manalara geleceğini belirtmiştir. Yani ona göre ibare لَنَحْرُقُهُ şeklinde nun'un fethası ve ra'nın tahfifi ile okununca “törpü ile parçaladı” anlamına gelir ki bu durumda ziynet eşyalarından yapıldığı için Hz. Musa'nın buzağıyı yakamadığı, törpüleyip un ufak ederek parçalarını denize savurduğu anlaşılır. لَنَحْرُقُهُ şeklinde nun'un dammesi ve ra'nın teşdidi ile okunduğunda ise buzağının etli ve kanlı olduğu, Hz. Musa'nın onu küll oluncaya kadar ateşle yakıp denize savurduğu anlamı ortaya çıkar. 103

Görüldüğü üzere Ebû Muâz, manaları herkesçe malum olmayan kelimeleri açıklamış, sözcüklerin köklerine işaret etmiş, kelime ve cümlelerin gramatik çözümlerini yapmış, kıraat farklılıklarının anlama tesirlerini belirtmiş, Arap kelâmındaki benzer kullanımları delil göstermiştir. 104 Onun açıklamalarındaki bu içerik İbnü'n-Nedîm'in kendisine *Meâni'l-Kur'ân* nispetini 105 de kuvvetlendirmektedir. Zira bu tür dilbilimsel teknikler “Meâni'l-Kur'ân” türü eserlerin temel özelliklerindedir. 106

3.2. Mukâtil b. Süleymân'a İtirazları

Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan nakillerinde onun Mukâtil b. Süleymân'a yönelik eleştirileri dikkat çekmektedir. 107 Mâtürîdî, Ebû Muâz'ın hem bu eleştirilerini hem de eleştirilerine dayanak kıldığı hususları tefsirinde belirtmiştir. Bu eleştiriler aşağıda örnekleri sunulacağı üzere daha çok Mukâtil'in mana tevcihlerine yöneliktir. Örneğin Mukâtil, Allah'ın ahirette inkarcılara yeryüzünde ne kadar kaldıklarını soracağını, onların da bir veya birkaç gün kaldıklarını söyleyeceklerinden bahseden 108 قَالَ كَمْ لَبِئْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمِ فَاسْتَلِ الْعَادِينَ” âyetlerinde ifade edilen kalmanın kabirlerde kalma olduğunu belirtmiştir. 109 Ebû Muâz ise Mukâtil'in bu görüşünde hatalı olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu, kabir azabını inkâr eden

96 el-Bakara 2/34.

97 Sebe' 34/37.

98 el-Hucurât 49/14.

99 İbrâhîm 14/10.

100 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/396, 438.

101 Tâhâ 20/97.

102 Kıraatler için ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 16/155-156.

103 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/231. Ebû Muâz'ın benzer açıklamaları için bk. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/36, 16/180-181.

104 Ayrıca Ebû Muâz'ın âyetin genel kastına yönelik açıklamaları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/384, 10/22, 12/97, 12/98, 13/145.

105 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 117.

106 İsmail Aydın, “Meâni'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meanil-kuran>, Erişim 19 Haziran 2023; Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci*, 79.

107 Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, 210.

108 el-Mü'mün 23/112-113.

109 Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1423/2002), 3/167. Krş. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/70.

Cehmiyye'yi haklı çıkaracak bir görüştür. Çünkü Cehmiyye çektiği azaptan dolayı kişiye orada kaldığı sürenin bir sene veya daha fazla gibi geleceğini; bu nedenle de âyetteki “bir veya birkaç gün” ifadesinin kabir azabıyla ilgili olmadığını iddia eder ve bu durumu kabir azabının olmadığını bir delili olarak değerlendirir. Anlaşılan o ki Ebû Muâz, inkarcıların bir veya birkaç gün kaldıkları yerin kabir olduğunu söylemenin Cehmiyye'yi haklı çıkaracağını düşünerek Mukâtil'e katılmamıştır.¹¹⁰ Mâtürîdî'nin iktibasında Ebû Muâz'ın âyette bahsedilen hususu nasıl anladığı yer almamaktadır, ancak yukarıdaki itirazına bakılırsa o, “يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ” ifadesini dünya hayatında geçen sürenin azlığı olarak yorumlamış olmalıdır. Bununla birlikte Ebû Muâz, Mukâtil'in sûra iki defa üfûrülmesi arasında kabirde kalınan süreyi kastetmesi durumunda haklı olabileceğini de ayrıca belirtmiştir.¹¹¹

Ebû Muâz'ın Mukâtil'e yönelik diğer bir itirazı ise Hz. Musa kıssasıyla ilgilidir. Kasas sûresinde İsrâiloğulları'nın yeni doğan erkek çocuklarının öldürülmesi emrinin verilmesinin ardından Hz. Musa'nın annesinin Allah'ın yönlendirmesiyle oğlunu nehre bıraktığı, onu Firavun'un ailesinin bulunduğu, Firavun'un karısının onu evlat edinmek istediği anlatılmıştır.¹¹² Ebû Muâz, Firavun'a karısının لا تَقْتُلُوهُ şeklindeki sözünün¹¹³ Mukâtil tarafından “Benim için göz aydınlığı, senin için göz aydınlığı değil” diye anlamlandırıldığını nakletmiş,¹¹⁴ ancak bu mana tevcihine itiraz etmiştir. Çünkü ona göre; eğer böyle olsaydı, âyetteki تَقْتُلُوهُ ifadesinin تَقْتُلُونَهُ şeklinde olması gerekirdi. Ebû Muâz âyetin siyakının da buna elverişli olmadığını, çünkü âyetin devamında “belki bize faydası olur” (عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا) denildiğini belirtmiştir. Ebû Muâz'a göre Mukâtil'in görüşü ancak âyetin kıraati لا تَقْتُلُوهُ şeklinde olması durumunda isabetli olabilir.¹¹⁵ Mâtürîdî'nin aktardığı bu itirazda dikkat çeken bir husus daha vardır. Mukâtil'in Ebû Muâz'ın eleştirisine konu olan ifadeleri, Mukâtil'in tefsirinde yer almamaktadır.¹¹⁶ Eğer Ebû Muâz'ın bu naklinde bir hata yok ise onun Mukâtil'in tefsirinin bugün elimizde bulunan metinden farklı bir metni kullandığı söylenebilir. Bu durum ise Mukâtil'in tefsirinin günümüze intikalinde eksiklik yahut farklılıklar olabileceğini ve Mâtürîdî'nin tefsirinin bu açıdan da önemli bir kaynak olduğunu gündeme getirir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Ebû Muâz'ın günümüze ulaşmayan *Meâni'l-Kur'ân*'ı Mukâtil b. Süleymân'ın tefsiriyle etkileşim halindedir.¹¹⁷ Ebû Muâz, Mukâtil'den bazı hususlarda alıntılar yapmış, ona kelâmî hassasiyet ve siyaka uyumsuzluk sebebiyle itirazlar yöneltmiştir.¹¹⁸ Mukâtil'in tefsirini Merv'de tamamlamış olması,¹¹⁹ Merv'li Ebû Muâz'ın bu eseri tetkik etme fırsatı yakaladığına işaret eden bir durum olabilir.

3.3. Tefsir Rivâyetleri

Ebû Muâz en-Nahvî'nin tefsir alanındaki katkısı bazı tefsir rivayetlerinin günümüze ulaşmasında da gözlemlenir. O, bir Mervli olarak, hayatının bir dönemini Merv'de¹²⁰ geçiren Dahhâk b.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/70.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/71.

¹¹² el-Kasas 28/4-9.

¹¹³ el-Kasas 28/9.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/13.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/13.

¹¹⁶ Krş. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/337.

¹¹⁷ Mertoğlu bu durumdan yola çıkarak Mukâtil'in tefsirinin eleştirisi amacıyla da olsa hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısı ve üçüncü asrın başında yaşayan müfessirler tarafından dikkate alınmaya başlandığı sonucuna ulaşmaktadır. Bk. Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, 210.

¹¹⁸ Ebû Muâz'ın Mukâtil'e diğer itirazları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/360-361, 11/21.

¹¹⁹ Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, 192.

¹²⁰ Merv'deki ilmi hayatta Kur'ân ilimlerinin yeri için bk. Mesut Can, “Merv'de İslâmî İlimlerin Doğuşu (Hicrî İlk İki Asır)”, *Mütefekkir: Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 406-408.

Müzâhim'in (öl. 105/723) tefsirle ilgili açıklamalarını nakleden pek çok senedin zincirinde yer almıştır. Ebû Muâz bu rivayetleri çoğunlukla Ubeyd b. Süleymân kanalıyla nakletmektedir.¹²¹ Yine Ebû Amr eş-Şa'bî'den (öl. 104/722) nakledilen tefsir rivayetlerinin senedinde onu görmek mümkündür.¹²² Ebû Muâz'ın tefsirle ilgili bilgilerin naklindeki bu râvî rolüne *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da da rastlanır. Bu yönüyle de o, aynı zamanda Mâtürîdî'nin bir rivayet kaynağıdır. Mâtürîdî; Mücâhid (öl. 103/721), Mukâtil b. Süleymân ve Kisâî'nin bazı açıklamalarını Ebû Muâz kanalıyla tefsirine taşımıştır. Örneğin Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan aktardığına göre Mücâhid; Firavun ve ondan önceki şehirleri altının üstüne geçirilmiş kimselerden bahseden *وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ* âyetindeki *الْخَاطِئَةِ* kelimesinin şirk ve küfür olarak tefsir edildiğini nakletmiş, ancak bu görüşü reddetmiştir. Mücâhid görüşünü şöyle gerekçelendirmiştir:

Yüce Allah, kitabında Lut (as) kavminin küfür ve şirk içinde olduklarını zikretmemiş, sadece günah işlediklerinden ve bundan dolayı da helak edildiklerinden bahsetmiştir. Çünkü onlar bu günahtan vazgeçip tevbe etmemişlerdir. Mücâhid yine şöyle demiştir: Eğer Lut kavmi müşrik olsaydı, Lut (as) onlara şöyle demezdi: “Şunlar benim kızlarım, onlar sizin için daha temizdir.”¹²³ Lut (as) bu sözyle kızlarını onlara nikahlamayı kastetmiştir. Kafir bir erkeğin müslüman bir kadınla nikahı ise sahih olmaz.¹²⁴

Taberî'nin ilgili kelimeye dair Mücâhid'e nispet ettiği görüş de bu açıklamayla uyumludur. Zira Mücâhid'in âyetteki *الْخَاطِئَةِ* kelimesini “hatalar” olarak açıkladığı nakledilmiştir.¹²⁵ Ancak Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan nakille yer verdiği Mücâhid'in itirazı Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ında yer almamaktadır.¹²⁶ Bununla birlikte Mâtürîdî, Mücâhid'in görüşünü zikretmiş, ancak kabul etmemiştir. Zira Lut kavminin şirk ve küfür içinde olduğunu, bunun delilinin de Hz. Lut'u kavminin sürgün etmeye çalıştığına dair âyetler¹²⁷ ile Lut kavmi helak edilmeden önce o bölgeden mü'minlerin çıkarıldığından bahseden âyet¹²⁸ olduğunu belirtmiştir.¹²⁹ Konumuz açısından önemli olan husus ise Mâtürîdî'nin Ebû Muâz kanalıyla Mücâhid'e nispet ettiği bu görüşün Mâtürîdî'den önceki kaynaklarda yer almamasıdır. Bu ise *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın ilk dönem tefsir birikiminin günümüze intikalinde müstağni kalınamayacak bir eser olduğunu gösteren bir durumdur.

Benzer bir durum Ebû Muâz'ın Kisâî'den yaptığı nakilde de söz konusudur. Ebû Muâz'ın naklettiğine göre Kisâî, kavuştukları nimetlerin sevincinden dolayı cennetliklerin söyleyecekleri “Artık ölmeyeceğiz değil mi?” (*أَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ*)¹³⁰ meâlindeki soruyla ilgili olarak şöyle demiştir: “Bu yakîn (kesin bilgi) bildiren bir soru olup Kur'ân'da bunun benzerleri çoktur. Soru ifadeleri bazen hayreti, bazen bilginin kesinliğini, bazen de bilmemeyi beyan için kullanılır.”¹³¹ Görebildiğimiz kadarıyla Kisâî'nin bu beyanı da sadece *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da yer alır.

¹²¹ Örneğin bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/538, 2/374, 3/152, 166, 246, 271, 275, 281, 4/181, 331, 8/275, 304, 9/37, 191, 13/303, 11/220; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 1/82, 3/797, 7/2205, 8/2708, 9/2802, 2866; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 10/196. Taberî'nin Ebû Muâz'ın da bulunduğu senetle Dahhâk'tan yaptığı nakillere dair ayrıca bk. Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 216, 219, 321.

¹²² Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/40; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/1224, 1225.

¹²³ Hüd 11/78.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/53.

¹²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 23/217.

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 23/217.

¹²⁷ eş-Şuarâ 26/167, en-Neml 27/56.

¹²⁸ ez-Zâriyât 51/35-36.

¹²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/53.

¹³⁰ es-Saffât 37/58.

¹³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 12/153.

Mâtürîdî, Mukâtil'in iki görüşünü de Ebû Muâz kanalıyla tefsirine taşımıştır. Ebû Muâz, Hz. Musa'nın Sâmirî'nin İsrâiloğulları'nı saptırmak için yaptığı buzağı heykelini imha edeceğinden bahsettiği âyetteki "لَنَحْرُقَنَّهٗ"¹³² ifadesiyle ilgili olarak Mukâtil'in "Onu yakacağız, sonra da törpü ile un ufak edeceğiz"¹³³ dediğini, Allah'ın kullarına bir lütfu ve ibret alınması gereken bir doğa olayı olarak gölgeyi uzattığından bahseden âyetteki "مَدَّ الظِّلَّ"¹³⁴ ifadesi hakkında da "Sabah namazının vaktinin başından güneşin doğuşuna kadarki gölge yani *el-fey'* demektir."¹³⁵ dediğini söylemiştir. Mâtürîdî'nin Ebû Muâz kanalıyla tefsirinde zikrettiği bu iktibasları ise lafızları kısmen farklı olmakla beraber Mukâtil'in tefsirinde bulmak mümkündür.¹³⁶

Bu örneklerde görüleceği üzere Ebû Muâz, Mâtürîdî'nin aynı zamanda Mücâhid, Mukâtil ve Kisâî gibi ilk dönem müfessirlerinin görüşlerine ulaştığı bir kaynaktır. Araştırmamıza göre Mâtürîdî'den önceki kaynaklarda Mücâhid ve Kisâî'nin bahsi geçen görüşlerinin yer almaması, ilk dönem tefsir kültürünün günümüze intikalinde Ebû Muâz ve Mâtürîdî'yi önemli hale getirmektedir.

3.4. Kıraat Farklarına Dair Açıklamaları

Mâtürîdî'nin, daha önce de bahsi geçtiği üzere kendisine *Kitâbü'l-Kirâât* isimli bir eser nispet edilen¹³⁷ Ebû Muâz'dan naklettiği görüşlerin önemli bir kısmını kıraat farklılıkları oluşturur. Nitekim Mâtürîdî dışındaki tefsirler de kendisinden pek çok kıraat açıklaması nakletmiştir.¹³⁸

Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan yaptığı alıntıların bir kısmında kıraat farkının doğurduğu mana farkı da Ebû Muâz tarafından açıklanmıştır. Örneğin, bütün resullerin aynı inanç ilkelerini tebliğ ettikleri, fakat insanların bu inanç birliğini parçaladıklarından bahseden "فَنَقَطُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلُّ" âyetindeki "زُبُرًا" kelimesinin bâ harfinin fetha ile "زُبُرًا" diye okunursa "parçalar" anlamına geleceğini, zamme ile "زُبُرًا" diye okunursa "kitaplar" manasında olacağını ifade etmiştir.¹⁴⁰ Ebû Muâz, Mü'minûn sûresinin 110. âyetindeki "سَخْرِيَا" kelimesinin de sîn harfinin zammesi ile "سُخْرِيَا" diye "kulluk ve kölelik" anlamında; sîn harfinin kesrası ile de "سِخْرِيَا" diye "alay etme, aşağılama" anlamında okunduğunu ifade etmiştir.¹⁴¹ Ebû Muâz'ın naklettiği bu kıraatler sahihtir.¹⁴² Yine Kamer sûresinin "تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءَ لِمَنْ كَانَ كُفْرًا"¹⁴³ âyetindeki "كُفْرًا" fiilinin "كُفْرًا" diye mâlûm sığayla da okunduğunu nakleder¹⁴⁴ ki bu şâz bir kıraattir.¹⁴⁵ Her ne kadar Mâtürîdî'nin iktibasında Ebû Muâz'ın bir açıklaması yer almasa da buradaki kıraat farkının da manayı önemli ölçüde değiştirdiği görülmektedir. Zira âyetteki "مَنْ كَانَ كُفْرًا" ifadesi ile Hz. Nûh kastedilirken, fiil mâlûm sığa ile okunduğunda inkarcılardan bahsedilmiş olmaktadır.

Ebû Muâz'ın bazı kelimelerin manada önemli bir değişiklik meydana getirmeyen farklı kıraatlerine de değindiği görülür. Örneğin Ebû Muâz, Bedir savaşında İslam ordusunun vadinin

¹³² Tâhâ 20/97.

¹³³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/231.

¹³⁴ el-Furkân 25/45.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/258.

¹³⁶ Krş. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/40, 236.

¹³⁷ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1449. Ayrıca bk. Fuad Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 1/37-38.

¹³⁸ Örneğin bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 7/318; İbn Atiyye, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, 2/424; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/306; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîd*, 7/16; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-Mesûn*, 8/85, 477.

¹³⁹ el-Mü'minûn 23/53.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/36.

¹⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/69.

¹⁴² Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/329.

¹⁴³ el-Kamer 54/14.

¹⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14/235.

¹⁴⁵ İbn Hâleveyh, *Muhtasarun fi Şevâzî'l-Kur'ân*, 148.

Medine'ye yakın tarafında müşriklerin ise uzak tarafında konuşlandıklarını anlatan “إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ... الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ”¹⁴⁶ âyetindeki العُدوة kelimesinin ayın harfi fethalı ve kesralı olarak العُدوة ve العُدوة diye iki farklı şekilde okunduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Ebû Muâz'ın naklettiği her iki kıraatin de sahih olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸ Yine Yüce Allah'ın dilediğini yaratacağı, kullarının bir tercih hakkının olmadığından bahseden “وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ”¹⁴⁹ âyetindeki الخيرة kelimesinin yâ harfi cezimli ve fethalı olarak الخَيْرَةُ ve الخَيْرَةُ şeklinde okunduğunu nakletmiştir.¹⁵⁰ Bu kıraatin ise şâz olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵¹

Ebû Muâz'ın naklettiği kıraat ihtilafları içinde sahâbeden nakledilen kıraatler de dikkat çeker. Örneğin Mâtürîdî'nin aktardığına göre Ebû Muâz, Cin sûresinin 23. âyetindeki “إِلَّا بِلَاغٍ مِنَ اللَّهِ...” ifadesinde yer alan istisnanın 22. âyetteki “...قُلْ إِنِّي لَنْ يُجِيرَنِي مِنَ اللَّهِ أَخْذٌ...” ifadesinden değil, 21. âyetteki “قُلْ إِنِّي لَأَمْلِكُ لَكُمْ صَرًّا وَلَا رِشْدًا” ifadesinden yapıldığını belirtmiştir. O, bu açıklamasını ise İbn Mes'ûd'un (öl. 32/653) “قُلْ إِنِّي لَأَمْلِكُ لَكُمْ غِيًّا وَلَا رِشْدًا إِلَّا بِلَاغٍ مِنَ اللَّهِ” kıraati ile delillendirmiştir.¹⁵²

Yukarıda zikredilen örnekler¹⁵³ dikkate alınacak olursa onun kıraatle ilgili kitabının -sahih kıraatlerin yedili ve onlu tasnifi kendisinden sonra yapılmış olmakla birlikte- hem sahih hem de şâz kıraatleri toplayan ve kıraat ihtilaflarının doğurduğu anlam farklılıklarını izah eden bir eser olduğu söylenebilir. Mâtürîdî de bu kitaba doğrudan veya dolaylı yoldan ulaşmış olmalıdır. Ayrıca -Mâtürîdî'nin iktibaslarına bağlı bir kanaat olmak şartıyla- Ebû Muâz'ın kıraatler arasında bir tercihte bulunmadığı söylenebilir.

Sonuç

Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ının muhtevası dikkate alındığında kendisinden önceki üç asrın tefsir müktesebatını da içeren önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ortaya konulmaya çalışıldığı üzere Mâtürîdî'nin dayandığı bu kaynakların bir kısmına diğer literatürde rastlanılmaması *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın rivayet yönünü önemli kılan bir husus olarak değerlendirilebilir.

Te'vilâtü'l-Kur'ân'da görüşleri nakledilen kişilerden biri hicrî 211'de vefat ettiği bildirilen Ebû Muâz en-Nahvî'dir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'a nispet ettiği 70 civarındaki açıklama başka kaynaklarda yer almamaktadır. Ebû Muâz'ın *Te'vilât*'ta nakledilen açıklamalarına bakıldığında âyetlerdeki bazı sözcüklerin manaları, morfolojik yapıları, sözdizimsel özellikleri, başka âyetler ve Arap kavilleri ile istişhâd ve kıraat farklılıklarının anlama etkisi gibi hususlar öne çıkar. Birkaç yerde ise Mukâtil'in mana tevcihlerine yöneltilen itirazlar dikkat çeker. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'daki bu atıfların ekseriyetle dilbilimsel tefsir ve kıraatle ilgili olması, Ebû Muâz'a nispet edilen ve fakat bugün elimizde olmayan *Meâni'l-Kur'ân* ve *Kitâbü'l-Kirâât* adlı eserlerin varlığını destekler niteliktedir.

¹⁴⁶ el-Enfâl 8/42.

¹⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/231.

¹⁴⁸ Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, 2/276. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/295.

¹⁴⁹ el-Kasas 28/68.

¹⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/70.

¹⁵¹ Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, 2/341-342; Abdullatif el-Hatib, *Mu'cemu'l-Kirâât* (Dimeşk: Dâru Sa'diddîn, 2000), 7/67; Ahmed Muhtar Ömer - Abdülâl Sâlim Mekrem, *Mu'cemu'l-Kirâati'l-Kur'âniyye* (Matbûâtü Câmîati Kuveyt, 1988), 5/30; İbn Hâleveyh, *Muhtasarun fi Şevâzî'l-Kur'ân*, 120.

¹⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/180-181.

¹⁵³ Mâtürîdî'nin Ebû Muâz'dan naklettiği diğer kıraat farkları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/98; 9/231, 235; 11/140, 419; 13/233.

Mâtürîdî'nin kendisine çok sayıda atıf yapması Ebû Muâz'ın Mâverâünnehir'de ya da en azından Semerkant'ta görüşlerine itibar edilen bir dil, tefsir ve kıraat âlimi olarak kabul edildiğine dayanak kabul edilebilir. Bununla birlikte Ebû Muâz'ın, Mâtürîdî tarafından yer verilen görüşlerine Mâtürîdî sonrası kaynaklarda rastlanmaması *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın bu rivayet yönünün sonraki dönem tefsir literatüründe dikkate alınmadığını göstermektedir.

Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın kendi dönemdeki ve kendisinden önceki tefsirlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi tefsirin özgün kaynaklarının da tespitine ve bunların tefsir tarihi açısından değerlendirmesine imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abay, Ahmet. "Te'vilâtü'l-Kur'ân Bağlamında Mâtürîdî'nin Benimsemediği Rivayet ve Görüşlere Yaklaşımı". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 457-476. <https://doi.org/10.32711/tiad.1017779>
- Abdullâh, Adnân Kahtân. "Cühûdü 'Ebî Muâz en-Nahvî' es-Sarfiyye: Dirâse fi Dav'i'd-Dirâsâti'l-Lisâniyyeti'l-Hadîse", *Mecelletü Âdâbi'l-Ferâhidî* 11/38 (2019), 41-59.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Aydın, İsmail. "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011), 37-63.
- Aydın, İsmail. "Meânî'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meanil-kuran>, Erişim 19 Haziran 2023.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1951-1955.
- Bakkal, Mustafa Cihad. "Mâtürîdî'nin Nüzûl Sebebi Rivâyetlerini Değerlendirmesi -Reddettiği Rivâyetler-". *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*. ed. Hatice K. Arpaguş - Mehmet Ümit - Bilal Kir. 231-256. İstanbul: Ümraniye Belediyesi, 2019.
- Bedrî, Naîm Selmân. "Ebû Muâz en-Nahvî (v. 211 h.): Ahbâruhu ve Ârâuhû". *Lark li'l-Felsefeti ve'l-Lisâniyyâti ve'l-Ulûmi'l-İctimâiyyeti* 1/12 (2013), 79-109.
- Begavî, Ebû Muhammed. *Meâlimü't-Tenzil*. Riyad: Dâru Taybe, 1409.
- Bulut, Ali. "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 391-408.
- Can, Mesut. "Merv'de İslâmî İlimlerin Doğuşu (Hicrî İlk İki Asır)". *Mütefekkir: Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 399-425. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.284574>
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed. *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed el-Endelûsî. *el-Bahru'l-Muhîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu Meânî'l-Kirâât*. thk. Âd Mustafa Derviş - Avd b. Hamd Kavezî. y.y., Dârü'l-Meârif, 1991.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Lüga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn - Muhammed Alî en-Neccâr, Kahire: el-Muessesetu'l-Misriyyeti'l-'Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, 1964.
- Gallî, A. M. Ahmad. "Mâtürîdî'nin Tefsirinin Bazı Yönleri". çev. Hanifi Özcan. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 467-480.
- Gengil, Veysel. "Mâtürîdî'nin Siyer'e Dair Kritik Ettiği Bazı Rivayetler". *Akademik Siyer Dergisi* 1/1 (2020), 63-83.
- Hattâbî. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Büstî. *Garîbü'l-Hadîs*. thk. Abdülkerim İbrâhim Azbâvî. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 2001.
- Hatîb, Abdullatîf. *Mu'cemu'l-Kirâât*. Dimeşk: Dâru Sa'diddîn, 2000.
- <http://hadith.islam-db.com/narrators/26475/%D9%81%D8%B6%D9%84-%D8%A8%D9%86-%D8%AE%D8%A7%D9%84%D8%AF>. Erişim 15 Haziran 2023.
- <https://tarajm.com/people/97764>, Erişim 15 Haziran 2023.
- Hüzelî, Ebû'l-Kasım Yusuf. *el-Kâmil fi'l-Kirâât*. thk. Ebû İbrâhîm Ömer b. Abdullâh. Kahire: Dâru Semâ li'l-Kitâb, 2014/1435.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer. *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed el-Endelûsî. *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz*. Doha: Vizâretü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.

- İbn Hâleveyh, *Muhtasarun fi Şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*. Kâhire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Hibbân. *Kitâbü's-Sikât*. Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1983.
- İbn Mücâhid, *Kitâbü Kirââtî's-Seb'*. thk. Şevki Dayf. Kâhire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, ts.
- İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İbnü'l-Cezerî. *Gâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Cezerî. *en-Neşr fî'l-Kirââtî'l-Aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. nşr. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İmamoğlu, M. Ragıp. *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.
- Karataş, Ali – Ethem, Mürsel. "Tefsir ve Tefsir Tarihi Açısından Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri". *Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*. 735-750. Bishkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Karataş, Ali. "Ehl-i Sünnetin Kur'ân Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (2016), 178-187.
- Karatay, Zafer. "Bâhile (Benî Bâhile)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/483. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Maden, Mustafa – Baltacı, Burhan. "Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Yer Alan Rivâyetlerin Yapısal Özellikleri (Fatiha Tefsiri Örneği)". *Bir Müfessir Olarak İmam Mâtürîdî*. ed. Ali Karataş vd. 275-319. İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2022.
- Maden, Şükrü. "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ânındaki Meçhul Kaynağı Ebû Avsece ve Dilbilimsel Tefsire Dair Açıklamaları Üzerine Bir İnceleme". *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2019), 410-436. <https://doi.org/10.33931/abuifd.611502>
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr., mürâcaa: Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2007.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, nşr. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 183-222.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdurrahmân Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1423/2002.
- Neysâbü'rî, Hâkim. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Neysâbü'rî, Nizâmüddîn. *Tefsîru Garâibi'l-Kur'ân ve Regâibi'l-Furkân*. nşr. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asril'l-Hadır*. Beyrut: Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1983.
- Ömer, Ahmed Muhtar – Mekrem, Abdülâl Sâlim. *Mu'cemu'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye*. Matbûâtü Câmîati Kuveyt, 1988.
- Özata, Havva. "Hz. Peygamber'den Modern Zamana Dilbilimsel Tefsir Faaliyetleri: Bir Dönemlendirme Modeli". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 443-471. <https://doi.org/10.31121/tader.748834>

- Özata, Havva. *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Özdeş, Talip. *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehlî's-Sünne Adlı Eserinin Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Râzî, Fahreddîn. *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2002.
- Safedî, Salâhuddîn Halil. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2000.
- Sağlam, Mustafa. "Keşfü'z-Zunûn'da Kıraat Kaynakları Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *İslam Medeniyetinin Keşfi Kâtip Çelebi'yi Anlamak*. ed. Siddik Korkmaz v.dğr. 553-599. İstanbul: Hiper Yayın, 2021.
- Saylan, Nesrişah. "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 397-420. <https://doi.org/10.33415/daad.662757>
- Sem'ânî, Abdülkerîm. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. Haydarabad: Matbaatü Meclîsi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1988.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Semîn el-Halebî. *ed-Dürü'l-Mesûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed Harrâd. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Sezen, Melikşah. *İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Etkisi*. İstanbul: Kökler Yayınları, 2018.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-Türâsî'l-Arabî*. trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğa. Beyrut: Dâru İbn Kesir 1422/2002.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetü'l-Vüât fî Tabkaâtî'l-Lügaviyyîn ve'n-Nühât*. y.y., Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1965.
- Şahin, Davut. "Mâtürîdî'nin İbn Abbas Rivayetlerine Yaklaşımı". *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi* 8 (2022), 95-114. <https://doi.org/10.51575/atebe.1203162>
- Şahin, İskender. "Tefsir İlminin Kaynakları Açısından İbn Nedim'in el-Fihrist Adlı Eseri". *EKEV Akademi Dergisi* 20/67 (2016), 137-162.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenni'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrahman Umeyra. Mansure: Dârü'l-Vefa, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Topaloğlu, Bekir. "Te'vilâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/32-33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Tuğlu, Nuri. "İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Rivayet İlimleri Açısından Bazı Özellikleri". *Araştırmalar - İnsan Bilimleri Araştırmaları*- 3/5-6 (2001), 115-130.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali. *el-Vasit fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali. *et-Tefsîru'l-Basît*. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, ts.
- Yâkût, el-Hamevî. *Mu'cemu'l-Üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.